

УДК 930.85:398.1+7.045/7.046:(477-25):(092)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/43-1-8>

Катерина ГАМАЛІЯ,
orcid.org/0000 0002 8982 2005
доктор мистецтвознавства, доцент,
доцент кафедри теорії та історії мистецтва
Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури України
(Київ, Україна) gamaleya@ukr.net

ЖЕРТОВНІСТЬ У СЕМАНТИЦІ ЗОБРАЖЕНЬ ПЕЛІКАНА: ВІРА, НАДІЯ ТА ЛЮБОВ

У статті висвітлено характерні ознаки символу, архетипом якого є пелікан як один із представників орнітофауни планети. У контексті проблеми задіяні праці зарубіжних та вітчизняних дослідників кінця XIX – початку XX століть, а також роботи сучасних учених-культурологів, антропологів, психологів, філософів, істориків та мовознавців. Загальноприйнятою виявилася гіпотеза, що джерелом походження символу з прадавніх часів є міфологічна свідомість, якій завдячує спадкоємність світової культури.

Актуальність теми зумовлена значенням символіки як специфічного засобу засвоєння дійсності, що дозволяє отримувати і зберігати інформацію в арсеналі надбань як загальної, так і локальної культури. Символ розглянуто не лише як одне з основних понять сфери мистецтва, що є складником системи відображення світу, а і як таке, що має властивість трансформуватися впродовж історичного процесу, набуваючи нового змісту, константно зберігаючи цілісність своєї вихідної структури. Зображення символобразу пелікана в різних видах мистецтва сьогодні має незначний перелік фактів його виявлення і не одержало аналітичної проробки в мистецтвознавчій науці стосовно його еволюції та трансформації на різних етапах історії мистецтва. Актуальність та значущість проблеми підкріплюють постаті митців, які зверталися до використання символічного образу птаха, серед яких є живописці Лоренцо Монако, Тиціан Вечелліо, Ніколас Гільярд, Едвард Берн-Джонс, архітектор Антоніо Гауді.

Показано, що в міфологічній уяві народів країн, де гніздився пелікан, зокрема в Стародавньому Єгипті, виразний за своїм обліком та поведінкою птах ставав об'єктом персоніфікації, набуваючи рис, притаманних людині. На європейську територію образ пелікана було привнесено на елліністичному ґрунті вже адаптованим до нових вимог. Із II–III століть відбулася трансформація семантичного значення образу пелікана від утілення самовідданої батьківської любові до жертовної ролі Христа. Релігійне мистецтво Середньовіччя та Раннього Ренесансу активно задіює орнітосимвол, традиційно розміщуючи його на розп'ятті в іконописі та в інтер'єрі католицького храму. Подальші зміни відбуваються паралельно зі змінами мистецтва до реалізму. Із VIII–XIX століття символіка образу трансформується в епітому милосердя.

Ключові слова: міфологічне мислення, орнітосимвол, пелікан, трансформація, жертовність, милосердя.

Kateryna GAMALIYA,
orcid.org/0000 0002 8982 2005
Doctor of Arts, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Theory and History of Art
National Academy of Fine Arts and Architecture of Ukraine
(Kyiv, Ukraine) gamaleya@ukr.net

SACRIFICE IN THE SEMANTICS OF PELICAN IMAGES: FAITH, HOPE AND LOVE

The article highlights the characteristic features of the symbol, the archetype of which is a pelican, one of the representatives of the planet's avifauna. In the context of the problem the work of foreign and domestic researchers of the late nineteenth – early twentieth centuries, as well as the work of modern scientists such as culturologists, anthropologists, psychologists, philosophers, historians and linguists were involved. The hypothesis that the source of the origin of the symbol from ancient times is a mythological consciousness, which, among other things, provides the continuity of world culture, has become generally accepted.

The relevance of the topic is due to the importance of symbolism as specific means of perception of reality, which allows you to receive and store information in the arsenal of heritage of both general and local culture. The symbol is considered not only as one of the basic concepts of art, which is part of the system of reflection of the world, but as a phenomenon that can be transformed during the historical process, acquiring new meaning, but constantly maintaining the integrity of its original structure. The image of the symbol of the pelican in various arts has a small list of facts of its discovery and was not a subject of analytical study in art history regarding its evolution and transformation at different

stages of its existence. The urgency and significance of the problem are supported by the names of artists who resorted to the use of the symbolic image of the bird, including painters Lorenzo Monaco, Titian Vecellio, Nicolas Gilliard, Edward Bern-Jones and architect Antonio Gaudi.

It is shown that in the mythological imagination of the peoples of the countries where pelican nested, in particular in Ancient Egypt, this bird, so expressive in its appearance and behavior, became the object of personification, acquiring traits inherent in man. The image of the pelican was introduced to European territory on the basis of Hellenism, already adapted to the new requirements. From the II–III centuries there was a transformation of the semantic meaning of the image of the pelican from the embodiment of selfless parental love to the sacrificial role of Christ. The religious art of the Middle Ages and the Early Renaissance actively used the ornithological symbol, traditionally placing it on the crucifix in the iconography and in the interior of the Catholic church. The following changes take place in parallel with the changes of art to realism. From the VIII–XIX centuries the symbolism of the image is transformed into an epitome of mercy.

Key words: mythological thinking, ornithosymbol, pelican, transformation, sacrifice, mercy.

Постановка проблеми. В аспекті звернення до витоків народних традицій у мистецтві значну увагу сучасних досліджень привертає символ як один із найбільш стійких елементів культурного континууму. «Символіка, – як зазначив М. Дмитренко, – поняття загальнолюдське і національно-специфічне, етногенетичне» (Дмитренко, 2015: 22). Визначення вектора трансформації в європейському мистецтві образу пелікана, одного із найбільш навантаженого глибинними змістами орнітосимволу, відкриває шляхи для нової семантичної атрибуції мистецьких творів. Особливо значущою є можливість подальшого розкриття образу вже на теренах української культури.

Аналіз досліджень. Дослідженню феномену символу присвячено чимало праць вітчизняних та зарубіжних фахівців різного профілю. У другій половині XIX століття це питання привернуло увагу мовознавця О. Потебні, істориків М. Грушевського та М. Костомарова, філософа Ф. Шеллінга та інших. У XX столітті проблемою символізму займалися антрополог К. Леві-Стросс, філософи Е. Кассіпер, У. Еко та О. Лосев, психоаналітики К. Юнг та М. Л. Франц, культуролог Ю. Лотман, літературознавець Д. Лихачов, історик М. Барг. На дослідженні ролі символу в українському менталітеті та національній культурі зосередились фольклорист М. Дмитренко, філософи М. Попович, С. Кримський та В. Шаян, мовознавець В. Кононенко та інші. Розгляд арсеналу даних, здобутих дослідниками окресленої проблеми, показує, що серед символів, які домінують у культурному житті нашої планети, зокрема в Україні, чільне місце посідають ті, архетипами яких є птахи, що співіснують із людиною з прадавніх часів.

Мета статті – базуючись на принципі актуалізму і використовуючи діахронічний та компаративно-історичний методи, визначити трансформацію в мистецтві символічного образу пелікана як одного з виразних орнітоморфних образів світової культури.

Виклад основного матеріалу. Пелікан (*Pelecanus*) – рід водних птахів, єдиний у родині пеліканових (*Pelecanidae*), що належить до ряду пеліка-

ноподібних (*Pelecaniformes*). Назва *Pelecanus* уперше офіційно використана Карлом Ліннеєм у 1758 році в 10-му виданні його книги «Systema Naturae». Походить цей орнітонім від давньогрецького слова «пелекіс» (πέλεκυς), що означає «сокира», маючи на увазі форму дзьоба птаха. Саме так виглядав дзьоб пелікана, здобутого з викопних решток 30-мільйонорічної давнини. Пелікани розповсюджені на всіх континентах, окрім Антарктиди, гніздяться переважно в тропічних та субтропічних широтах.

У пору розливу Нілу, як і кілька тисяч років тому в Стародавньому Єгипті, на його берегах збираються у величезній кількості птахи, зокрема білі чаплі і пелікани. Єгиптянам удавалося не тільки приручити антилоп, гепардів і гієн, а й перетворювати чапель і пеліканів на пересічних несучок, яйця яких використовували в їжу (Поляков, 2007). Проте в Стародавньому Єгипті пелікана не вважали звичайним домашнім птахом: йому поклонялися так само, як більш відомим сьогодні ібісу і соколу. Пелікан (henet єгип.) був пов'язаний у міфологічних віруваннях зі смертю і загробним життям. Він зображувався на стінах гробниць і фігурував у похоронних текстах (той, хто забезпечує прохід небіжчиків до підземного світу). Зображення пеліканів збереглося в Абу-Ґурабі на рельєфі П'ятої династії в Сонячному храмі фараона Ніусерра (приблизно в 2458–2422 рр. до н. е.). На рельєфі можна бачити родину пеліканів із пташеням, яке годується з миски. Але за прадавньою легендою на пташину родину чекало важке випробування. У квітучій долині Нілу настала страшна посуха, вмирили від спраги тварини, рослини, новонароджені пташенята пелікана. Щоб урятувати дитинчат, птах розірвав собі груди і напоїв їх своєю кров'ю. Фантастична легенда пережила століття і розповсюдилася світом, а образ пелікана трансформувався у символ батьківської самопожертви.

Наприкінці II – на початку III століть н. е. в римських катакомбах починають з'являтися

символічні зображення християн. Це був вид тайнопису прихильників нової віри, здебільшого рабів. Саме в цей час легенда про пелікана, який рятує своєю кров'ю пташенят, які вмирають від голоду або яких ужалила змія, була прийнята в християнській символіці. Уподібнення Христа образу пелікана виникає на елліністичному ґрунті, за переказом згаданої легенди Давнього Єгипту Плінієм Старшим (23/24–79 н. е.). Образ пелікана стає стійкою метафорою Христа, що спокутує своєю кров'ю первородний гріх, і набуває особливого релігійного сенсу (Хейзинга, 1988).

У зібранні Лувра зберігається масштабна робота, атрибутована бл. 1315 року, з одним із найбільш ранніх зображень пелікана в релігійному живописі – «Розп'яття з Богоматір'ю, св. Іоанном Євангелістом і пеліканом на верхньому кінці хреста». Пелікан, розташований на хресті над головою Христа, годує трьох пташенят своєю кров'ю. Його зображення досить міфічне, з великим химерно вигнутим тілом та крихітними крилами, що не здатні підняти їхнього власника над землею. Подібні трактування образу в мистецтві інспіровані уявою автора, який навряд чи бачив наживо овіяного легендами птаха.

Рис. 1. Розп'яття з Богоматір'ю, св. Іоанном Євангелістом і пеліканом на верхньому кінці хреста, 1315. Зібрання Лувра

Пелікан як символ самопожертви трапляється в кількох роботах Лоренцо Монако (1370–1425). Одна з них – «Розп'яття з янголами», виконана на початку XV століття – композиційно нагадує вищезгадану роботу луврського зібрання.

Рис. 2. Лоренцо Монако. Розп'яття з янголами, 1405–1410. Галерея Академії Флоренції

Але глибинне значення жертовної символіки одержує в ній додаткову аргументацію. Спокутну жертву так само символізує зображений над головою Христа пелікан, що сидить на Древі Життя, яке виростає з хреста. Кров струмить із його рани, а розпростерті крила повторюють розташування тіла Спасителя. Безживне Христове тіло з обох боків оточене янголами, які підставляють чаші під струмені його крові. Драматичність моменту підсилена контрастністю золотого тла та готично окресленими темними силуетами янголів. Пелікани прирівнювалися до Христа, оскільки могли повернути до життя пташенят, годуючи їх власною кров'ю, а янголи співвіднесені з пташенятами біля пелікана і композиційними прийомами (символічний зміст – збирання христової крові заради порятунку). У такому ракурсі зображення птаха набувало значної популярності (як символ жертовності Христа з евхаристичним сенсом).

У Середньовіччі сюжет із самопожертвою пелікана трапляється як символічний образ не лише в архітектурі, скульптурі та живописі, а й у релігійних манускриптах та «Бестіаріях», представляючи птахів у супроводі моралізаторських текстів. Символічні зображення пелікана були поширені в декоративно-вжитковому мистецтві (предметах побуту та ювелірних виробів). Золота Бургундська брошка Доби Ренесансу із зображенням пелікана і його пташеняти була знайдена на річці Маас у Бельгії.

Рис. 3. Золота Бургундська брошка, XV ст., Бельгія.
Золото, рубін, діамант

На грудях птаха встановлений рубін, що акцентує увагу на крові, якою годується немовля. Вишукана оздоба текстурована, щоб створити природне враження пір'я (Cherry, 2011). Пташеня зображене лише одне, на противагу встановленій традиційній трійці дитинчат, спирається на розгорнутий сувій із написом, що досі не розшифрований дослідниками. У центрі сувою виблискує діамант, привертаючи увагу до напису. Традиційно такі броші замовляли ювеліру для сімейних подарунків. Із високою вірогідністю можна припустити, що пелікан символізує реального батька, готового до самопожертви заради дитини. Цим же пояснюється неканонічна наявність лише одного пташеняти.

Образотворче мистецтво XV століття в Британії особливо насичене символікою пелікана, пов'язаною з правлінням королеви.

Рис. 4. Ніколас Хіллард. Портрет королеви Єлизавети I (Портрет пелікана), 1575. Деталь.
Художня галерея Вокера, Ліверпуль

Портрет Єлизавети I презентує королеву як пелікана-матір, готову до самопожертви заради своїх підданих. Над піднятою до грудей лівою

рукою розміщено брошку-пелікана із закривавленим пір'ям та трьома пташенятами. Таким чином, вже усталена традиційна символіка пелікана в мистецтві католицької церкви коригується на теренах Британії до ознак панівної особи з матрицентричним акцентом.

Одним із найглибших за думкою та почуттями творінь Пізнього Ренесансу Тиціана Вечеліо (1488–1576) є «П'єта».

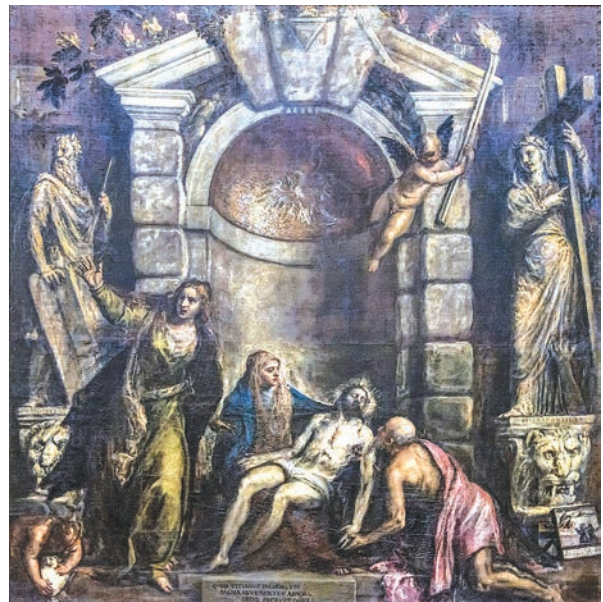

Рис. 5. Тиціан Вечеліо. П'єта, 1576.
Галерея Академії, Венеція, Італія

На картині зображена велика ніша, в якій Діва Марія підтримує тіло Христа разом з уклінним Никодимом, а ліворуч від них стоїть Марія Магдалина. Названі фігури утворюють ідеальний трикутник. Символом батьківської любові і самовідречення є пелікан, що вгадується в ніші, у верхній частині полотна, змалюваного характерно-темним тиціанівським колоритом. Художник писав картину, доглядаючи за сином, смертельно хворим на чуму. І сам митець, і його син Ораціо не пережили смертельної хвороби. Тиціан добре усвідомлював підступність захворювання, але це була його батьківська жертва, подібна до тієї, яку приніс за людство Спаситель. Пелікана зображено над головами персонажів П'єти, оскільки до того традиційно розміщували символ самопожертви у верхній частині розп'яття. Птах співвіднесений із мертвим тілом Христа на руках Марії, з імовірним передреченням Тиціаном смерті сина та власної. Картина була завершена після смерті художника його учнем Пальмою Молодшим.

Відтворення католицькою церквою символіки спокути людських гріхів в образі пелікана трапляється і на території України. У катедральному

костюлі Петра і Павла Кам'янець-Подільська в часи польської влади здійснено чергову реконструкцію. За проектом відомого інженера та архітектора Яна де Вітте (1709–1785) в 1742–1757 споруджено головний вівтар у бароковому стилі з елементами неоготики. Завдяки консервації костелу як музею атеїзму впродовж 60 років (із 1930-го) зберігся інтер'єр вівтарної частини з розп'яттям.

Рис. 6. Головний вівтар Петропавлівського костелу. Проект Яна де Вітте, 1742–1757 рр. Кам'янець-Подільський, Україна

У підніжжі Христа вирізьблено пелікана, який підставляє свої груди трьом пташеняттям, розкинувши крила. Зміна композиції свідчить про внесення нового сенсу в символіку. Розміщення жертовного символу в нижній частині розп'яття, яка асоціюється з Голгофою, апелює не до Євхаристії, а до спокути первородного людського гріха.

Символічний ряд нової картини світу другої половини XIX століття реінтерпретує образ жертовного пелікана в «пелікана милосердного».

Створений Едвардом Берн-Джонсом (1833–1898) для церкви Св. Мартина (Бремpton, Кумбрія) (Соорер S. F., 2018) пелікан у вертикальній композиції вибагливо сплетений із кроною дерева. Відповідно до вимог нового стилю Модерну прихлила декоративність ліній та вишуканість колориту превалює естетичною довершеністю над драматизмом сюжету. Профанність символіки нівелює краплі крові, що зливаються з візерунком стилізо-

ваного пір'я, і пелікан уособлює вже не жертовність, а підтримку і захист [Sewter, 1974].

Наприкінці XIX-го століття образ пелікана знайшов відтворення в пластичному оформленні «Храму Святого Сімейства» Антоніо Гауді (1852–1926) в Барселоні, збудованого на пожертви католицької громади. У 1892 році митець почав роботу над фасадом Різдва, який складається з трьох порталів, що прославляють Віру, Надію і Милосердя. У порталі Милосердя задіяні посмертні маски жителів Барселони і будівельників храму, увічнюючи тих, хто допомагав зводити собор. Поруч із ними розміщено барельєф із зображенням пелікана як символу безкорисливої любові, співчуття і милосердя.

Висновки:

– Символ пелікана є одним з орнітоморфних образів, які почали формуватися у прадавні часи в просторі міфологічного мислення і в ході історичного процесу стали міфологемами всесвітнього порядку, що зберігають в собі пам'ять тисячолітніх надбань культури.

– Символ є основоположним поняттям як для міфології, так і для мистецтва, і символічний образ пелікана широко репрезентований у різних видах мистецької творчості.

– Відповідно до змін соціально-культурної парадигми різних країн та епох відбувалася реінтерпретація символу пелікана. Прадавній символ самовідданої батьківської любові, сакралізований за часів християнства, уособлює образ Христа, що віддає свою кров за людство і перетворює власну плоть у євхаристійну їжу. В окремих країнах символіка набуває більшої профанності з конкретизувальними характеристиками панівної особи (Портрет Єлизавети I) або певними родинними ознаками відданості батька і сина (Золота Бургундська брошка). Імперативом технологічної епохи стала необхідність підвищеної уваги до потреб людини, і образ пелікана, зберігаючи свою універсальність, почав сприйматися як денотація милосердя.

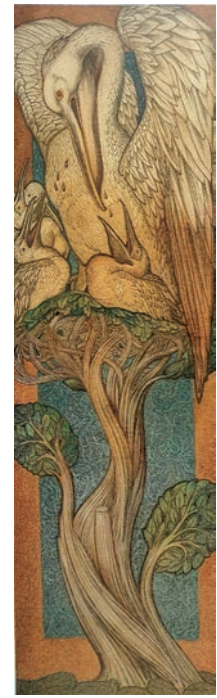

Рис. 7. Е. Берн-Джонс. Пелікан милосердний, 1880. Крейда на папері, Галерея Вільяма Морріса. Лондон, Великобританія

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дмитренко М. Символ. Символіка. Фольклор. *Україна в етнокультурному вимірі: зб. наук. праць. Міфи і символіка в етнокультурі українців*. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 5. С. 21–32.
2. Поляков Е. Н. Зверобогі Древнього Єгипта. *Вестник Томського державного архітектурно-будівельного університету*. 2007. № 3. С. 52–69.
3. Хейзинга Й. Осень Середньовіччя. Москва : Наука, 1988. 544 с.
4. Cherry J. Medieval goldsmiths. London : British Museum Press, 2011. 96 p.
5. Robinson James. Masterpieces of Medieval Art. London : British Museum Press, 2012. 320 p.
6. Cooper S. F. Burne-Jones as Designer // Edward Burne-Jones. London : Tate Enterprises, 2018. pp. 197–213.
7. Sewter A. Ch. The Stained Glass of William Morris and his Circle. New Haven & London : Yale University Press, 1974. 346 p.

REFERENCES

1. Dmytrenko M. Symbol. Symbolika. Folklor. [Symbol. Symbolics. Folklore]. *Ukraine in the ethnocultural dimension: Collection of scientific papers*. Kyiv : Publishing House of the National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov, 2015. Issue 5. pp. 21–32 [in Ukrainian].
2. Polyakov E. N. Zverobogi Drevnego Egipta. [Beast Gods of Ancient Egypt]. *Bulletin of the Tomsk State Architectural and Construction University*. No. 3. 2007. pp. 52–69 [in Russian].
3. Huizinga J. Osen Srednevekovya [Autumn of the Middle Ages]. Moscow : Nauka, 1988. 544 p. [in Russian].
4. Cherry J. Medieval goldsmiths. London : British Museum Press, 2011. 96 p.
5. Robinson James. Masterpieces of Medieval Art. London : British Museum Press, 2012. 320 p.
6. Cooper S. F. Burne-Jones as Designer // Edward Burne-Jones. London : Tate Enterprises, 2018. pp. 197–213.
7. Sewter A. Ch. The Stained Glass of William Morris and his Circle. New Haven & London : Yale University Press, 1974. 346 p.